

Filistinli Mülteciler ve Geri Dönüş Hakkı

Özet

Filistinlilerin uzun mültecilik hikâyesi, üzerinde düşünülmüş ve adım adım hayata geçirilmiş bir işgal planının eseridir. Savaşla meşrulaştırılan bu işgalin fiili başlangıcı, 1947'de BM Bölünme Kararı ile ivme kazanmış ve 1948'de Nekbe ile sonuçlanmış, 1967'deki Altı Gün Savaşları sonucunda da Batı Şeria, Gazze, Doğu Kudüs ve diğer bölgelere yönelik işgal, çok sayıda Filistinlinin daha mülteci olmasına neden olmuştur. Arkalarından köyleri yok edilerek ve yasal/askeri önlemlerle geri dönüşleri neredeyse imkânsız hâle getirilmiştir. Bugün dünya genelinde yaşayan 15 milyon Filistinlinin yarısı mülteci statüsündedir ve başta Ürdün, Lübnan, Suriye gibi çevre ülkeler olmak üzere, dünyanın çeşitli yerlerinde yaşamaktadır. Çoğu kamplarda yaşayan Filistinli mülteciler için kamplar, direnişi öğrendikleri, geri dönüş umudunu yeşerttikleri, Filistinlilik kimliğinin yeniden üretildiği ve yeniden şekillendiği mekânlardır. Filistinli mültecilerin geri dönüş hakkı, Filistin halkının kimliği ve egemenliğinin simgesi olmuştur. Bu hakkın hayata geçmesi ise, uluslararası iş birliği, siyasi irade ve İslam dünyasının dayanışmasını gerektirir. Süreç, yalnızca Filistinliler için değil, Orta Doğu'nun geleceği açısından da kritik önemdedir.

Prof. Dr. Sıtkı Karadeniz
Mardin Artuklu Üniversitesi

Giriş

Yüzyıldan uzun bir süredir şekillenmekte olan bir Ortadoğu var ve bu şekillenişin merkezinde ise, Yahudilerin Filistin'i işgal plan ve pratikleri yer alıyor. İşte bu bölüm, Filistinlilerin, bu süreçte Yahudiler tarafından "mülteci" haline getirilmesi ve uluslararası hukukun güvence altına aldığı "geri dönüş hakkı" konusunda bir bakış açısı sunmayı amaçlıyor. Bu bakış açısı ise, Filistinlilerin mülteci haline geliş sürecini, iltica edilen ülkeleri, Filistinli mültecilerin bu ülkelerdeki yasal ve toplumsal konumlarını, kimlik ve aidiyetlerini, anavatanla ilişkilerini ve geriye dönüş umutlarını koruma pratiklerini de içerecek bir güzergâh belirleme zorunluluğu doğuruyor. Kuşkusuz bütün bunlar, bizzat mültecilerin kendileri, gidilen ülkelerin politikaları, Birleşmiş Milletler'in ilgili kuruluşu UNRWA¹, İsrail'in işgal politikasındaki değişimleri, Filistin direniş hareketlerinin faaliyetleri; dünya Müslümanları, insan hakları aktivistleri ve dünya kamuoyunun ilgisi gibi birçok faktörün kesişiminde gerçekleşmektedir.

Filistinli mültecilerin, çoğunlukla 1948 ve 1967 çatışmaları sırasında göç ve sürgüne maruz kaldıkları bilinir; fakat bunun bir "süreç" olduğu hemen unutulur; başka bir ifadeyle, bunun, 1948'de bir gece vakti sıfırdan başlayan bir süreç olmadığı genellikle iskanılır. Nitekim daha Balfour Deklarasyonu'ndan (1917) önce, 1914 yılında, sonradan Dünya Siyonist Kongresi'nin ve İsrail devletinin ilk başkanı olacak olan Chaim Weizmann tarafından, Filistin'in "topraksız bir halk için halksız bir toprak" olarak, dolayısıyla da bir "boş ülke" olarak tanımlandığı görülebilir². Daha da ötesi, bu, sadece o zaman ve onun tarafından dillendirilen bir iddia olarak da kalmaz. İsrail Zangwill, Ben-Gurion ve daha birçok önde gelen siyonistler, bu sloga-

nın propagandasını yapmışlardır. Mesela Ben-Gurion, 5 Ekim 1937'de oğlu Amos'a yazdığı bir mektupta, "Arapları kovmalı ve yerlerini almalyız" der. Dolayısıyla, genellikle analizlere konu olduğu şekliyle Filistinlilerin göç ve sürgün hikâyesinin 1948'de öncesiz bir olaymış gibi başladığını, aksine onların yurtlarından sökülüp atılmalarının hikâyesinin, çok daha önceden kurgulanmış ve birçok biçimde gerekçelendirilmiştir. Başka bir ifadeyle, siyonistlerin bazen muhayyel/kadim vatanlarına yeniden yerleşme arzusu olarak, bazen de zamanın Avrupamerkezci insan kavrayışına göre, aslında Filistinlilerin hiç "var olmadıkları" söylemiyle meşrulaştırılan bir işgal planı, 1948 öncesinde de, en başından itibaren söz konusudur³. Masalha'nın da gösterdiği gibi, arşiv belgeleri başta olmak üzere çeşitli kanıtlar, 1930'lar ve 1940'larda siyonist "transfer" çözümü ile Filistinlilerin mülteci haline gelişleri arasında güçlü bir bağ olduğunu ortaya koyuyor. Bu süreç, Filistinli mülteci sorununu yaratmış; 1948 öncesi de yüzlerce Arap köyü kasıtlı olarak zaten boşaltılıp yıkılmıştır. 1948 savaşının ardından ise, köyler sistematik şekilde boşaltılmış, evler yok edilerek mültecilerin geri dönüşü engellenmiştir. Bu yıkım, siyonist efsanenin, Filistin'in Yahudilerden önce neredeyse "boş bir bölge" olduğu fikrini desteklemeyi amaçlamıştır⁴.

Bu zorla göç ettirme, yıkım boşaltma ve sürgün sürecine bir başka göç, yerleştirme ve "transfer" süreci eşlik eder: köyleri veya evleri boşaltılan Filistinlilerin yerine başta Avrupa olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinden getirilen Yahudilerin yerleştirilmesi. Her ne kadar bu planlı "transfer" projesi inkâr edilse de, Edward Said'in de aktardığı gibi, Moshe Dayan'ın, 4 Nisan 1969 tarihinde Ha'aretz gazete-

sinde yer alan demeci, hem bahsi geçen siyonist projeyi ifşa hem de Filistinlileri yerlerinden ettiklerini itiraf eder:

Biz zaten Arapların yaşadığı bu ülkeye geldik ve burada bir İbrani, yani Yahudi devleti kuruyoruz (...). Bu ülkede daha önce Arap nüfusa sahip olmayan tek bir yer inşa edilmemiştir⁶.

Bu beyanda da açık olduğu üzere, siyonistlerin, özellikle Ben-Gurion'un, 1930'ların sonunda "zorunlu transferi" savunmaları ve 1948'de Filistinlilerin yerinden edilerek mülksüzleştirilmesinde üstlendikleri sorumluluk, bu politikaların planlı bir şekilde uygulandığını gösterir. Dolayısıyla 1948'deki sürgün, büyük ölçüde Ben-Gurion ve askeri liderlerin kasıtlı eylemleriyle şekillenmiş, siyonist "transfer düşüncesi" doğrultusunda

Filistinli Mültecilerin Tarihçesi

Filistinlilerin mülteci haline gelişlerinin arka planı, yukarıda bahsedildiği gibi, 20. yüzyılın başlarına kadar uzanır. Fakat fiili olarak yerinden edilmeler, büyük ölçüde 29 Kasım 1947'de BM Bölünme Kararı'nın ilanı ile başlamış ve 1949'daki ateşkes anlaşmalarının ardından günümüze kadar halen de devam etmektedir. Bahsi geçen zaman zarfında, 750 binden fazla Filistinli⁷, Yahudi devletine ayrılan ya da savaş sırasında işgal edilen ve sonrasında İsrail'e entegre edilen topraklardan ya kaçmak zorunda kalmış ya da zorla sürülmüştür. Bununla birlikte, Yahudilerin yerleştirilme stratejilerine Filistinlilerin geri dönüşlerini engelleme stratejileri de eşlik eder. Bu sebeple, yerinden edilmeler öncesi ve sonrasında, Filistinlilerin geri dönüşlerini engellemek amacıyla, geri dönenlerin öldürülmesinden ve köylerin tahrip edilmesinden, geri dönüşlerini zorlaştıran yasaların çıkarılmasına kadar çeşitli stratejiler uygulanmıştır.

hayata geçirilmiştir. Bu süreç, Filistinli mülteci sorununun yaratılmasında İsrail'in birincil sorumluluğunu ortaya koyarken; 1948 savaşı da, Araplardan arındırılmış bir Yahudi devletinin kurulması için gerekli stratejik zemini sağlamıştır⁸. Hatta bir adım daha ileri giderek denilebilir ki, 1948'le birlikte başlayan süreç, Filistinlilerden boşaltılan yerlerin siyonist mülkiyetini savaşa meşrulaştırma sürecine dönüşmüştür. Böylece Filistinlilerin, yurtlarından çıkarılarak tarihin belki de en büyük ve uzun mültecilik hikâyesinin, üzerinde düşünülmüş ve adım adım hayata geçirilmiş bir işgal planının eseri olduğunu ve bu işgalin savaşa meşrulaştırıldığını görmek gerekir. İşte mültecilik hallerini bu gerçeğin ışığında değerlendirmek gerekiyor.

Çünkü Yahudi liderleri, hem askeri hem de sosyal açıdan Arap nüfusunun varlığını, yeni kurulacak Yahudi devletinin istikrarı için bir tehdit olarak görmüşlerdir. Ayrıca, Müslüman ve kayda değer oranda da Hıristiyan nüfusun varlığı, Yahudi devletinin Yahudi kimliğine karşı bir meydan okuma olarak görülmüştür⁸. Birbirine eşlik eden bu iki sürecin neticesinde, yani çeşitli stratejilerle köylerinden ve şehirlerinden zorla çıkarılan ve yine çeşitli stratejilerle geri dönüşleri de engellenen Filistinliler, Lübnan, Ürdün, Suriye, Gazze Şeridi ve Batı Şeria gibi bölgelere sığınmak zorunda bırakılmışlardır. Böylece Filistinlilerin Nekbe (Felaket) olarak adlandırdığı bu olay, "bedenlerini geride bırakarak yeryüzüne savrulan organlar" haline gelişlerinin de başlangıcı olmuştur. Bu anlamıyla Filistinlileri mülksüzleştirildiği bu süreci aynı zamanda onların bedensizleştirildiği süreç olarak da okumak mümkündür. Onların bedeni beden-

siz Yahudilerin bedeni kılınmak istenir. Nitekim bu işgalden önce Yahudilerin varlığı, dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış bedensiz organlar gibidir.

İkinci büyük sürgün, 1967 yılında, farklı aşamalarda yaşanan ve "Altı Gün Savaşları" olarak bilinen çatışma süreciyle başlamıştır. Bu savaş, İsrail'in Batı Şeria, Gazze Şeridi, Doğu Kudüs, Golan Tepeleri ve Sina Yarımadası'nı işgal etmesiyle, Filistinliler için yeni bir felakete yol açarak mülteci krizine bambaşka bir boyut kazandırmıştır. Bu dönemde, yaklaşık 300.000 Filistinli daha yerlerinden sürülmüş, bu da daha önce zaten ağır koşullar altında yaşayan mülteci topluluklarını daha da büyütürken, mevcut krizinin derinleşmesine yol açmıştır. Sonuç olarak, Arap ülkeleri, kuruluşlarından itibaren yok etmeyi hedefledikleri İsrail devleti karşısında, bu yenilgiyle birlikte hem büyük toprak kayıpları yaşamış hem de İsrail'in egemenliğini fiili olarak kabul etmek zorunda kalmışlardır.⁹ Bu süreç, yalnızca bölgesel bir yenilgi değil, aynı zamanda Arap/İslam dünyasında derin bir travma

Mülteciler, Kamplar, Hayatlar

İç içe geçen bu süreçlerin eşliğinde Filistinliler, özellikle Nekbe (1948) ve Altı Gün Savaşları'nın (1967) ardından, başta Ürdün, Lübnan, Suriye, Mısır ve Suudi Arabistan gibi yakın coğrafyadaki Arap ülkeleri olmak üzere, hemen hemen dünyanın her yerine bedensiz organlar ve "mülteciler" olarak dağılmışlardır. Geride kalanların önemli bir kısmı da yine yerinden edilmiş, kendi topraklarında, Gazze ve Batı Şeria'da yine bedensiz organlar ve mülteciler durumuna indirgenmişlerdir. Bu süreçlerin neticesinde, günümüzde ise dünya genelindeki yaklaşık 15 milyon Filistinlinin 6 milyondan fazlasının mülteci olarak yaşadığı tahmin ediliyor.¹⁰ İşte bedensiz organlar olarak bu mülte-

yaratmıştır. 1967 yılından bu yana süregelen İsrail işgali ve Filistin topraklarında yerleşim alanlarının sürekli olarak genişletilmesi, Filistinlilerin topraklarına geri dönme umutlarını büyük ölçüde tükenmeye zorlamıştır. Özellikle Batı Şeria'da, İsrail tarafından inşa edilen "ayırım" duvarları, illegal yerleşim birimleri ve sayısız kontrol noktası, Filistinlilerin hem fiziksel hareketliliğini hem de günlük yaşam pratiklerini ciddi şekilde kısıtlamaktadır. Bu da toprak, vatan ve onun üzerindeki sosyo-politik organizasyon özgürlüklerinden mahrum bırakılma anlamında bedenlerinden edilen Filistinlilerin yeni bir bedene, yani "kamp"a ait kılındığı başka sürecin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Böylece siyonist İsrail, kampa ait bir mülteci olarak yeniden kurguladığı Filistinlilerin yalnızca topraklarını değil, aynı zamanda yaşam ve özgürlük pratiklerini de kontrol altına almaya çalışmaktadır. Kamp mantığı, Filistinlilerin yaşam alanlarını adeta bir labirente dönüştürerek onları hem izole etmekte hem de daha kolay kontrol edilmelerini sağlamaktadır.

ciler için yeni bir beden ve mekân olarak kamp seçilmiştir. Bu mültecilerin önemli bir kısmı, UNRWA tarafından işletilen kamplarda, daha az bir kısmı statüsü belirsiz kamplarda yaşarken, geri kalanlar da özellikle Ürdün'de ve dünyanın geri kalanında kamp mantığıyla kurgulanan mekânlarda yaşıyor (bkz. Tablo 1). Kamplarda ya da kamp mantığıyla kurgulanan mekanlarda yaşayan Filistinliler, buldukları ülkelerin kendilerine yönelik yaklaşımlarına göre farklılaşan hayat standartlarına sahiptirler. Mesela Ürdün'de yaşayan Filistinlilerin önemli bir kısmı, resmi olarak "kamp" statüsü taşıyan yerleşim bölgelerinin dışında, başta Amman olmak üzere, büyük kentlerde yaşıyor ve

önemli bir kısmı vatandaşlık statüsüne sahip bulunuyor. Kuşkusuz bu kazanım, ondan mahrum olan diğer ülkelerdeki mültecilere nazaran, daha nitelikli bir hayat yaşamalarına imkân tanıyor. Bir pasaporta sahip olma, seçme ve seçilme, eğitim haklarından yararlanma, devlet bürokrasisinde yer alma ve eşit bir yurttaş olma duygusuna imkân tanıyan bu statü, bir mülteci için hayati önemdedir. Nitekim Ürdün dışındaki Arap ülkelerinde (özellikle Lübnan'da) yaşayan Filistinli mültecilerin yaşadıkları zor hayatlar göz önünde bulundurulduğunda, bunun anlamı daha iyi anlaşılacaktır. Fakat vatandaşlığın kendi başına her alanda eşitliği sağladığını söylemek, toplumların içerisinde örülmüş ince ayrımcılık ağlarının görmezden gelinmesini doğurur. Bunun da belki, Filistinliler açısından görülebileceği en iyi yer yine Ürdün'dür. Yani kamp mantığının kendisini görünür kıldığı anların varlığını, Filistinlilerin göreceli daha iyi yaşam koşullarına sahip olduğu Ürdün'de görmek mümkündür.

Tablo 1: UNRWA'nın Yetki Alanında Bulunan Beş Bölge ve Resmi olmayan kamplar

UNRWA'nın Bulunduğu Bölgeler	UNRWA'ya Kayıtlı Mülteci Sayısı	UNRWA'ya Bağlı Olan Kamplar	Kamplardaki Kayıtlı Mülteci Sayısı	UNRWA'ya Bağlı Olmayan Kamplar	Kamplardaki Kayıtsız Mülteci Sayısı
Batı Şeria (Kudüs'ün Doğusu dahil)	912.879	19	273.485	4	1.504
Gazze Şeridi	1.476.706	8	626.638	-	-
Ürdün	2.307.011	10	430.994	3	31.001
Lübnan	489.292	12	279.741	6	22.391
Suriye	575.234	9	203.437	4	182.219
Toplam	5.761.122	58	1.814.205	17	237.115

Kaynak: UNRWA ve BADIL

Birleşmiş Milletlere göre mülteci kampı, şiddet ve zulüm nedeniyle evlerinden kaçmak zorunda bırakılan insanlar için geçici barınma birimleri olarak tasarlanır. Kamplar, krizlerin gerilim ürettiği zamanda, hayatlarını "uzaklaşarak" kurtarmayı arayan topluluklar için inşa edilir. Kamplar, mekânsal ve politik olarak sağladığı kolaylıklar nedeniyle Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne (UNHCR), acil durumlara müdahil olabilmek amacıyla, "geçici" süreliğine gıda, su ve tıbbî müdahale gibi "hayatî" anlamda yardım sunmasına "imkân" verir. Fakat bu "geçici" durumun, bir tür doğa ürettiği düşünülür. Ancak, sabit ve değişmez olarak kampa yüklenen bu doğa, aslında mekânın değil, arzulanın düzenin bir hayalidir. Oysa kamp, kurulduğu andan itibaren hem bu geçicilik halinden hem de ona yüklenen düzen düşüncesinden uzaklaşmaya, kendi kaderini inşa etmeye başlar. Bu durum, belki de en çok Filistinli mülteci kampları için geçerlidir.

Filistinli mülteciler için kamplar, yalnızca hayatın zorluklarını deneyimledikleri istisnai mekânlar değil; aynı zamanda Filistinlilik kimliğinin yeniden üretildiği, kültürel ve top-

lumsal anlamda her daim yeniden şekillendiği alanlardır. Bir yandan, UNRWA ile yerel yönetimler arasındaki yetki çatışmaları, bu çatışmaların eğitim, sağlık, altyapı ve ekonomik imkânlar gibi hayatî alanlara yansıyan olumsuz etkileri, mültecilik durumunun ve buna bağlı yoksulluğun sürekli bir biçimde yeniden üretilmesine neden olmaktadır. Diğer taraftan, olumsuz kamp koşullarının, toplumsal dayanışma ve bağları öne çıkarmak gibi, olumlu olarak görülebilecek sonuçları da vardır. Zorlu kamp koşullarında geniş aileler, fiziksel ve sosyal olarak birbirlerine yakın yaşamak zorunda hissederler. Farklı kuşakların bir aradalığı ve dayanışma ihtiyacı, geleneksel Filistin kültürünün ve sosyal yapısının da aktarımını kolaylaştırır. Ayrıca bu zorlu koşullar, Filistinlilik kimliğinin yeniden inşasını ve Filistin topraklarına geri dönüş hakkının hayalini canlı tutmayı mümkün kılmaktadır.¹¹ Bazı kamplarda, özellikle daha yaşlı kuşaklar arasında, ekonomik olarak "kampı terk etmek" için yeterli ekonomik sermayeye sahip olsalar da, hâlâ kampta yaşamayı seçenler, kampı bir direniş mekânı olarak görme eğilimindedirler. Bu, aynı zamanda, geri dönüş hakkının kaybedilme korkusunun, kampın fiziksel yapısını dönüştüren bir etken olarak varlığını sürdürdüğünü gösterir. Çünkü kamptan ayrılmak, 1948'den bu yana yaşanan sürgünü meşrulaştırmakla eşdeğer kabul edilir. Sözde İsrail devletinin ve siyonizmin şiddet ve işgal pratiklerini onaylamak ve kendisinin varoluşunu yok saymak anlamına gelir. Kimliğin en önemli bileşeni olarak görülebilecek bu "hissiyat", kampı fiziksel sınırlarından soyutlayarak, onu politik alanın içerisinde yeniden üretir¹². Bununla birlikte, kamp ile kamp dışı arasında var olan "doğal" bir tabakalaşma, kampların elverişsiz koşullarından kaynaklanan farklılıklarla belirginleşirken;

kamplar arasında da belirli bir hiyerarşiden söz etmek mümkündür. Örneğin, Ürdün'de, 1967'deki Altı Gün Savaşları sonrası kurulan kamplar, 1948'deki Nektbe sonrası kurulanlara göre, pek çok açıdan daha kötü imar, istihdam ve sosyal standartlara sahiptir.

sabra-şatilla katliamı

1975 ile 1990 yılları arasında süren Lübnan İç Savaşı esnasında, Lübnan kamplarında yaşayan Filistinli mültecilerle radikal Lübnanlı gruplar arasında gerilimler ve çatışmalar yaşanmıştır. İsrail'in Haziran 1982'de Filistin Kurtuluş Örgütü'nü (FKÖ) ülkeden çıkarmayı amaçlayan Lübnan işgaliyle birlikte 16-18 Eylül 1982 tarihleri arasında Sabra-Şatilla katliamı gerçekleşmiştir. İsrail Savunma Bakanı Ariel Şaron'un talimatıyla, İsrail ordusunun lojistik destek sağladığı Elie Hobeika komutasındaki Hıristiyan Falanjist milisler, Batı Beyrut'taki Sabra-Şatilla kamplarında çoğunluğu çocuk, kadın ve yaşlılardan oluşan savunmasız insanlara saldırmışlardır. Şaron yönetimindeki İsrail ordusunun gözetiminde katliamcı Falanjist milisler, kampta yaşayan Filistinli sivilleri sistematik olarak ve ayırım gözetmeksizin infaz etmiş, tecavüz ve işkence eylemlerinde bulunmuş ve 3000'den fazla insanı katletmişlerdir. Birleşmiş Milletler katliamı kınayarak bu olayın bir "soykırım" olduğunu ilan etmiş ancak sorumlulara herhangi bir yaptırım uygulayamamıştır. Hakeza, İsrail araştırma komisyonunun yayımladığı raporda, Ariel Şaron, katliamdan doğrudan sorumlu tutulmakla birlikte herhangi bir cezai müeyyide almamıştır. Bu katliamdan sonra, Ariel Şaron 'Beyrut Kasabı' olarak anılmıştır.

Bu durum, toplumsal entegrasyon ve eğitim kalitesi başta olmak üzere birçok hususu olumsuz yönde etkiler. Kamplardan ayrılmanın neredeyse tek yolu, "ekonomik sermaye"ye sahip olmaktan

geçerken, bu sermayeye erişimi engelleyen politikalar ve koşullar ise kampları birer "kader" mekânına dönüştürür. Söz konusu kaderden kaçmanın pratiklerini yaratma gücüne sahip olanlar kampı terk ettiklerinde, geride kalanlar daha derin bir yoksulluk ve toplumsal dışlanmışlıkla başa kalırlar. Bu, kamplardaki demografiyi giderek daha yoksul, daha işsiz, daha eğitimsiz, daha sağlıksız ve daha suç eğilimli bir yapıya sürükler. Dolayısıyla, kampların bu şekilde varoluşu, sadece bireysel değil, toplumsal bir "kader" in şekillenmesine de yol açar.¹³ Sonuç olarak kamplar, sadece fiziksel barınma yerleri değil, aynı zamanda mültecilerin kimliklerini, kültürlerini ve toplumsal biçimlerini yeniden inşa ettikleri, hayatta kalma mücadelesi verdikleri alanlar olmuştur. Kamplar, başlangıçta geçici bir çözüm olarak tasarlanmış olsa da, yıllar içinde kalıcı yerleşim alanlarına dönüşmüş ve burada yaşayan mültecilerin sosyal ve kültürel hayatları, Filistin kimliğiyle iç içe geçmiş bir şekilde, adeta onların yeni "evi" olarak var olmuşlardır. Ancak bu anlamıyla Filistinliler için "ev" olarak

kamp, adeta Antik Yunandaki "ev" veya "hane" olarak, yani siyasalın dışına düşürülen, dolayısıyla temel siyasal ve hukuki haklarından mahrum bir mekân olarak veya bedene ait olmayan bir organ olarak kurgulamak istemektedir.¹⁴

Bununla birlikte Filistinli mültecilerin yaşadıkları yeni bedenler ve mekânlar olarak söz konusu kamplar, onların Filistin'e dair hatıralarını, geleneklerini, dilini ve kültürünü sürdürdükleri yerler haline de gelmiştir. Özellikle kültürel etkinlikler, geleneksel müzik, danslar ve yemekler, kamplarda yaşayan mültecilerin kimliklerini korumada önemli bir rol oynamaktadır. Her ne kadar mülteciler fiziksel olarak Filistin'den uzak kalsalar da, kamplar, Filistin kimliğini ve tarihini yaşatan mekânlar olmuştur. Mülteciler, özellikle genç kuşaklara, Filistin'in kültürel mirasını ve tarihini öğretmek için çeşitli faaliyetlerde bulunurlar. Bu, Filistin'in bağımsızlık mücadelesinin ve topraklarına dönme hakkının bir simgesidir. Kamplarda, Filistin'in özgürlüğüne dair her türlü sembol, bayrak, şarkı ve şiir, günlük yaşamın bir parçasıdır.

Hakikat ve Simülasyon Kavşağında: Filistinli Mültecilerin Geri Dönüş Hakkı

Filistinli mültecilerin geri dönüş hakkı, uluslararası hukuk, insan hakları, politika ve sosyo-kültürel dinamiklerle ilişkili son derece karmaşık bir meseledir. Bu konu, sadece Filistin'in tarihi, toprak kayıpları ve Orta Doğu'daki genel jeopolitik yapılarla ilgili değil, aynı zamanda Filistin halkının kimliği, varlık mücadelesi ve ulusal özgürlük anlayışının da temel unsurlarını oluşturur. 1948'deki Nekbe ile başlayan bu süreç, bunca yıl sonra hâlâ çözülmemiş bir sorun olarak hem Filistinli mülteciler hem de bölgesel aktörler için önemli bir politik ve sosyal mücadele alanıdır.

Geri dönüş hakkı, bariz bir biçimde, kimliğin üretilme mecralarının ve siyasal/ideolojik itirazların dayanak noktalarından biri olarak görülebilir. Filistinlilik kimliği de ister "içeride" – Batı Şeria, Gazze, Kudüs ve İsrail-, ister "dışarıda" –Ürdün, Lübnan, Suriye, Körfez ülkeleri, Amerika vd.- olsun, eve geri dönüşün paradoksal mecrasında biçimlenir. Geri dönüş, uluslararası kanunların mültecilere tanıdığı "haklar" da, söylemlerde (tarihi tecrübeler, entelektüellerin metinsel çabaları, aşağıdan yukarıya yükselen politik itirazlar), pratik nedenlerde, ev sahibi devlet pratiklerinde ve yeni bir kentlilik formu mecralarında her

daim yeniden üretilir. Her birey özelinde, işgal ettiği toplumsal konumlarda, sahip olduğu sermayenin çeşitliliğinde, yaşamını sürdürdüğü zamansallık ve mekânsallıklarda, başka bir deyişle sürekli değişen habituslar evreninde, farklı formlarda tecrübe edilir. Her farklı form ise, Filistinlilik adı altında üretilen "hikaye"nin, "geçmiş" in ve varoluşun parçaları olarak çalışır. "Kaybetmek, mülksüzleşmek, bedensizleşmek, dağılmak, kampa ait olmak, kontrol edilmek, işgal ve çaresizlik"¹⁵, bu hikayenin anahtar kavramları olarak görülebilir. Bu hikâyeye, "Kaybedilmiş Cennet"¹⁶ çatısı altında "dışarıda" ve "içeride" yaşayan bedensiz organları bir araya getirebilecek potansiyel bir "(hayali) beden" olarak da kavranabilir. Ancak Filistinlilik kimliği, bu hallerin her birinde, kendileriyle ilişkilenen iktidar formlarının işgal, egemenlik veya yardım pratiklerinin maruz bıraktığı bütün durumlarda geri dönüşü belirsizleştirerek "askıya" alır. Bu "askıya alma" halinin, ilk olarak pratik nedenlerle nasıl üretildiğini, Sari Hanafi'yi izleyerek görmek mümkündür. Hanafi, gerçekleştirdiği uzun soluklu alan çalışmasında, geri dönüş hakkının birtakım ölçeklerini tartışarak, bu hakkı, olabildiğince pratik nedenler ekseninde inceler. Hanafi'ye göre, sermaye kavramı, yerinden edilen Filistinlilerin aradan geçen uzun soluklu tarihsellikte geri dönüşlerini etkileyecek önemli bir bileşendir. Yaşanılan ülkedeki sosyo-ekonomik sermayenin "evde" yeniden üretilip üretilmemesi ile sağlık, ekonomi ve eğitim imkânlarının düzlemleri ilişkilidir. Sürgünde kentsel bir hayat yaşayan bireylerin, köylerde yaşamayı tercih edip etmemesi ile eve dönüşte Batı Şeria'da kırsal alanların mı, yoksa İsrail'deki kentsel alanların mı yerleşime açılacağı, "ev" veya "beden" tanımının siyasal bir biçimde yeniden tanımlanmasıyla iç içedir. Bu bağlamda geri dönüş hakkı hangi biçim-

lerde uygulanabilir: Müreffeh ülkelerde yaşayan Filistinli bir aileyi, yüksek geliri, kent yaşamını, eğitim olanaklarını bırakarak Filistin'e geri döndürecek olan "içgüdü" nedir? Bu içgüdünün, benzer fizikselliklerin ve sermayelerin kurulmadan gerçekleşmesi mümkün mü? Yasal olarak hem bu ülkelerin hem Filistin'in çifte vatandaşlık uygulamaları eve dönüşü kolaylaştırır mı zorlaştırır mı? Aksi bir durumda, ayrıcalıklı vatandaşlıkların ayrıcalıksız bireyleri olarak bu vatandaşlıkları bırakarak Filistin vatandaşlığına geçişler ne ölçüde gerçekleşebilir?¹⁷ Mesela Abou

büyük dönüş yürüyüşü

Büyük Dönüş Yürüyüşü, 30 Mart 2018'de, uzun yıllardır "Toprak Günü" olarak kutlanan günün anısına ve 1948'deki Nekbe (Büyük Felaket) yıldönümüne denk gelen sembolik bir tarihle ilişkilendirilerek Gazze'de başlatılmıştır. Filistin topraklarındaki işgalin sonlanması, mültecilerin geri dönüşü ve insan hakları ihalleri gibi konuların sosyal medya ve diğer platformlar aracılığıyla uluslararası kamuoyuna taşınması amaçlanmıştır. Büyük Dönüş Yürüyüşü, bir protesto eylemi olarak kalmamış halkın toplumsal hafızasını yenilemiştir. Aynı zamanda, Filistin siyasi grupları arasında birlik arayışına katkıda bulunarak Filistin diasporasının vatanlarına olan aidiyetini güçlendirmeyi başarmıştır. Bu yürüyüş, Filistin sorununun sadece siyasi ve güvenlik boyutunun olmadığını, meselenin aynı zamanda kendi topraklarında yaşama mücadelesi veren Filistinlilerin yaşamına yönelik kapsamlı bir saldırı ve Filistin halkını yok etme amacı taşıdığını uluslararası topluma yansıtmaya işlevi görmüştür. Sonuç olarak Büyük Dönüş Yürüyüşü, Filistin halkının toprağını terketmeden direniş geleneğini sürdüren ve uluslararası siyasette Filistin meselesinin gündemde kalmasını sağlayan önemli bir toplumsal hareket haline gelmiştir.

Salem, kişisel hikayesiyle de örtüşürerek hazırladığı doktora tezinde, "bir Filistin Devleti'nin yokluğunda en olası sonucun UNRWA'ya ev sahipliği yapan Devletlerin Filistinli mültecileri üçüncü ülkelere yerleştirmeyi tercih edeceği olduğuna inan(dığı)" ifade ederek, Filistin'in özgürlüğüne kadar Filistinlilerin mülteci olarak yaşamasının önüne geçilebileceğini öne sürmektedir.¹⁸ Fakat her halükârda geri dönmek, aynı zamanda, yeni bir "göç" hareketi ile eş değer bir biçim olarak da görülebilir. Geri dönecek ülkede -kaybedilmiş cennette- devam ettirilmesi düşünülen gündelik yaşamlar, entegrasyon süreci, mülk edinme, kentsel yapılanma ve seyahat özgürlüğünün olabildiğince fragmenter bir coğrafyada nasıl üretileceği müphemdir. Bu durum, politik olarak iki devletli, tek devletli veya nasıl olacağı muğlak olan Filistin-İsrail geleceğine derinden bağlıdır. Geri dönüşün Batı Şeritleri'ne mi, Gazze'ye mi, yoksa 1948 öncesi Filistin topraklarına mı olup olmayacağı belirsizdir. Çünkü Filistinlilerin bedenini Yahudiler mülk/beden edinmiştir. Roger Heacock'un ifade ettiği gibi, 1948 öncesi topraklara dönülmeyecekse, bu durum, geri dönüşle oluşan bir devletin varlığına işaret etmez; aksine yeni bir göç hareketi ile oluşturulmuş, yeniden iskânla var olan bir devlete işaret eder.¹⁹ Dolayısıyla pratik nedenlerin, organların işeceği bir bedenden yoksun oluşundan ötürü, herhangi bir karşılığı yoktur; bu ancak mekânsal ve devlet pratikleriyle ilişkili olarak düşünüldüğünde bir anlama kavuşur.

Arnon Golan da, belki tam da bu nedenden dolayı, Sari Hanafi'nin pratik nedenler üzerine kurduğu geri dönüş hakkını, mekânsal pratikler düzlemine taşır. Golan'a göre, İsrail'in, Nekbeyle birlikte, bugüne gelinceye değin sürdürdüğü mekânsal içselleştirme çabası, 50'lerde kırsal ve kentsel

olan alanları çok yoğun bir biçimde "kentleştirerek" yeni gelen Yahudi nüfusu için iskân alanları üretmeye matuftur.²⁰ Hatta modern bir biçimde tasarlanmış yeni "Yahudi köyleri", 1948 öncesi Arap köylerini, birer "kalıntı"ya dönüştürmüştür. Artan Yahudi nüfusu, bir süre sonra, Filistinlilerden "miras" kalan tarım alanlarının da yeni yerleşim yeri olarak tanımlanmasına ve kent planlarının uygulanmasına sebebiyet vermiştir. Her inşai pratik, aslında, kendisinden önce var olan dokuyu, hafızayı ve tarihselliği canlılık statüsünden düşürüp bir kalıntıya dönüştürerek "yeni hafıza mekânları" üretmektedir. Böylece, bir bedenin parçalanarak başka bir bedenin kurulduğu ve kutsallaştırıldığı tarihi Filistin topraklarına "geri dönüş" yapacak olan "bedensiz organlar", "yeni mekânsallıklar" ile karşılaştıkları zaman, hafızalarında yaşayan "eski evlerini" ve yerleşimlerini bulamayacakları söylenebilir. Bu anlamda, 1948'deki bedene, hafızaya, eve ve topraklara dönmek, Golan'ın ifadeleriyle, bu düpedüz bir "illüzyon"dur.²¹ Çünkü bu yerler bitimsizce ortadan kaybolmakta, dönüşmekte, mülk sahipliği el değiştirmekte, beden mülkiyet değiştirmekte, Yahudileştirilmekte veya İsrail'in mekânsal işgal pratiklerine "malzeme" olmaktadır. Dahası, eve dönüşün uygulandığı, yeni gelecek "ev sahipleri" için ayrılması gereken "mekânsal sermayenin" el değiştirmesini, yeni yerleşim alanlarının kurulmasını zorunlu kılmaktadır.

Bahsi geçen mesele, "sermaye" kavramının farklı formları, toplumsallığı ve devlet pratiklerinin tartışılacağı zemin için anlamlı olabilir. Nitekim Arap Birliğine üye devletlerin Filistin davasını ele alış biçimleri ve sürdürdükleri biyosiyasal eylemler, bu anlamda dikkat çekmektedir. Bu devletlerin, örneğin Lübnan, Ürdün, Suriye ve Irak hem misafir eden hem entegre

etmeyen, ne tam anlamıyla içeriye alarak bedenleştiren ne de tam anlamıyla dışarıda bırakan, aslında "her pratiği askıya alabilen bir belirsizlik" eşliğinde hareket ettikleri görülmektedir. Böylece Filistinli sürgünlerin, devletsiz veya bedensiz birer organ-birey olarak varlığını sürdürmeye zorlanmaları, Filistinlilik kimliğini ve geri dönüş hakkını korumaya yönelik temel prensip olarak, Arap Birliğinin temel mülteci politikası olduğu söylenebilir.²² Aslında bu, bir eylemsizlik halidir ve mekânsal pratiklerin aksine, hukuk ve politik alanda, İsrail'in işgalini reddeden, bunu yaparken de temel dayanak noktasını geri dönüş hakkı üzerine kuran bir haldir.

Ancak bu "belirsizlik" hali, sadece Filistinli mültecilerle ilişkilenen ülkelerin pratikleriyle üretilmez, "insan haklarının" temel alındığı düşünülen "uluslararası hukuk/kanunlar" da bu "belirsizliğe" katkıda bulunur. Yaffa Zilbershats, Filistinlilerin iddia ettiği geri dönüş hakkını, uluslararası kanunları analiz ederek, bu durumun, hukukî bir zeminde mümkün olup olmadığını tartışır. İncelediği uluslararası kanunlar içerisinde İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, Amerika ve Avrupa'nın insan hakları ile ilgili "yasa" bildirileri, Birleşmiş Milletler bünyesinde mülteci statüleriyle ilgili hazırlanmış protokoller, vatandaşlık kanunları ve Birleşmiş Milletlerde herhangi bir olay karşısında ortaya konulan "önerileri" veya "grup kararları" yer alır. Hepsini ortak kesebilecek bir düzlem ise, eve dönüşün, daha önceden vatandaşı olunan bir devlete olacağına ilişkindir. Bu ilişkisellik, modern ulus devletler ile vatandaşları arasında yer alan hukuki bağlayıcılığa dayanır. Bunun içindir ki, "hiç kimsenin vatandaşı olduğu devlete sınırdan içeri girme" hakkı elinden alınamaz. Benzer bir biçimde, "hiç kimse keyfi tutuklamalara, gözaltına alınmalara ve sürgüne gönderilmeye" maruz bırakılamaz.

Ancak Zilbershats'e göre, bütün bunlar Filistin davasını tartışmak için anlamsız ve yersiz düzlemlerdir. Çünkü "sürgün"-de olduğunu iddia eden Filistinliler, İsrail vatandaşı olmadıkları için bu kanunun sınırları içerisine dâhil olamazlar. Dolayısıyla onlar "sürgün"de değillerdir. Aynı zamanda İsrail vatandaşı olmadıkları için diledikleri vakit "geri dönüş hakkına" yaslanarak geri de dönebilirler. Açık bir ifadeyle, Osmanlı döneminden sonra İngiliz manda yönetimine dâhil olan tarihi Filistin, 1948 öncesi bir devlet olmadığı için, İsrail'in, bir Yahudi Devleti olarak, Filistinlileri "içeriye" almama hakkına sahip olduğu iddia edilmektedir.²³ Kuşkusuz böyle bir durum, yerinden edilmiş olan Filistinlileri, "daimî belirsizlik mıntıkası"na bir organ-birey olarak bedensizliğe terk etmektedir. Hatta onları birer mülteci ve organ-bireyler olarak adeta siyasalın dışına atmaktadır.²⁴ Nitekim Ulus-devletleri, sınırları belirli mıntıklar ve bedenler olarak kabul ettiğimizde, Filistinliler, herhangi belirli bir sınırın içerisine dâhil edilmediklerinden ya da herhangi bir bedene ait olmadıklarından dolayı bütün sınırların hem içerisine hem de dışında yer alarak bir "mutlak/daimî belirsizlik mıntıkası"na yerleşerek, bütün bir yeryüzünü "kamp" olarak tecrübe etmektedirler. Bu sebeple Filistinlerin kaderi haline gelen kamp mantığı, Filistinlilerin şu ya da bu biçimde yaşadıkları her yerdedir.

Kuşkusuz Zilbershats'ın yukarıda öne sürdüğü iddialar, sözde İsrail devletini meşrulaştırmak ve kanunlar alanında pratik üreten, kendi yabancılarını temizleyen ve böylece sağlıklı bir beden kuran egemen iktidarı meşrulaştırma çabası olarak da okunabilir. Fakat uluslararası hukuk ve inisiyatiflerin sorunun çözümü konusunda çok da umut verici olduğu da söylenebilir. Mesela son girişimlerden biri olan

*Cenevre Mutabakatı*²⁵, İlan Peppé'nin dikkat çektiği gibi, Filistinlilerin "geri dönüşleri"nin Batı Şeria ve Gazze Şeridi ile sınırlı olması koşuluyla "geri dönüş hakkını" tanıırken, yani sadece *kampa* dönemlerine izin verirken; etnik temizliğin, mülksüzleştirilmişliğin ve bedensizleştirilmişliğin kendisini kabul etmemekte ve sadece bir seçenek olarak adeta bunların kabulü "şartıyla" tazminat ödenmesini önermektedir. Ancak, Mutabakat'ın bir Filistin devleti için ayırdığı topraklar, dünyanın en yoğun nüfuslu bölgelerinden biri olan Gazze Şeridi'ni içerdiğinden, Filistinlilerin geri dönüşü için pratik bir reçete sunma iddiasının altını hemen oymaktadır.²⁶ Ayrıca bir çözüm olarak sıklıkla dile getirilen tazminattan anlaşılacak şey, ABD ve Avrupa tarafından mültecilere ödenmek üzere cüzi meblağlar teklif edilmesi, böylece İsrail'in büyük bir gayrimenkulün yasal mülkiyetine bedelsiz sahip olmasından başka bir şey değildir. Filistinliler ise, evler ve topraklarını "satılık" olarak görmedikleri için tazminat kabul etmiyorlar; çünkü bunlar ancak iade edilebilirler. Tazminatı ise, sadece mültecilerin 70 küsur yıldır maruz kaldıkları maddi ve manevi zararlar, kayıplar ve savaş suçları için ödenmesi gereken bir bedel olarak görüyorlar.²⁷ Bu sebeple, Filistinlilerin söz konusu tazminatın koşullarına ve gerekçelerine itiraz etmeleri, onların Filistin topraklarında bir beden olarak var olduklarına ilişkin bir beyan olarak okunmalıdır.

Bununla birlikte, bu olumsuz kanaatlerin yanı sıra, mevcut uluslararası hukuk ve örgütler nezdinde, Filistinlilerin eve geri dönüşünün *meşru* ve *mümkün* olduğunu öne süren hukukçu ve düşünürler de vardır. Mesela Quigley'e göre, 1948 öncesinde başlayan ve İsrail devletinin kurulmasıyla pekişen sürgün/yerinden edilme olgusu, Filistin halkının hayat alanların-

dan, kültürel miraslarından ve kimliklerinden koparılmasına yol açmış; uluslararası hukuk da İsrail'in bu eylemine karşılık, geri dönüş hakkını bir temel insan hakkı olarak kabul etmiştir.²⁸ Abu-Sitta'ya göre de, Filistinlilerin evlerine geri dönüş hakkı yasaldir; zira Birleşmiş Milletler tarafından defalarca kez ve net bir şekilde belgelenmiştir. Yaygın yanlış anlamının aksine, bu kararlar Filistinlilerin geri dönüşünü şu üç haliyle de garanti ediyor: birincisi, mültecilerin evlerine, yani geldikleri yere dönme hakkını teyit ediyor; ikincisi, mültecilere, evlerine dönene kadar refah sağlıyor ve üçüncüsü, bu dönüşü gerçekleştirmek için ise Filistin Uzlaştırma Komisyonu adında bir BM organı ihdas ediyor.²⁹

Fakat Quigley'in de gösterdiği gibi İsrail, 1948'deki kuruluşundan bu yana, Filistinli mültecilerin geri dönmelerini engellemek için stratejiler geliştiriyor. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 1948 yılında kabul ettiği 194 sayılı karar, Filistinli mültecilerin geri dönme haklarını teminat altına alırken, İsrail'in bunu inkâr edişi, yalnızca hukukî değil, aynı zamanda siyasî ve etik açıdan da kabul edilemezdir. İsrail'in, Filistinlilerin geri dönüş talebini reddetmesinin gerekçeleri, geri dönüş hakkının, İsrail'in demografik yapısında ve devletin Yahudi kimliğinde ciddi değişikliklere yol açacağı ve devletin varlığını tehlikeye atabileceği düşüncesidir. Başka bir ifadeyle, İsrail'in Filistinlileri yeni beden için bir tehdit olarak algılamasıdır. İsrail'in bu tutumu, uluslararası hukukla çelişiyor olsa ve etnik temelde ayrımcılık anlamına gelse de, güçlü bir askeri ve diplomatik konumda olması ve uluslararası kamuoyunun Filistinlilere yetersiz desteği, geri dönüş hakkı meselesinin çözülmesini engelleyen en büyük faktördür.³⁰ Filistinli mülteciler ise, 1948 öncesi ve sonrasında kaybettikleri topraklarına geri dönme hakkını ulusal bir hak olarak görmek-

ve bu hakkı elde etmeyi, ulusal bir onur meselesi olarak kabul etmektedirler. Bu nedenle de geri dönüş hakkı meselesi, Filistin halkının özgürlük mücadelesinin de simgesidir. Bugün Filistinli çocukların, okullara kaydedilirken kamp adreslerine göre değil, geldikleri köye göre kaydedildiğini ifade eden Abu-Sitta, asıl önemli olanın bu olduğunu, çünkü İsraililer onların köylerini yerle bir etmiş olsa da zihinlerinden silemediklerini düşünüyor.³¹ Sonuç olarak Filistinli mültecilerin geri dönüş hakkı, Filistin halkının ulusal kimliğinin ve egemenliğinin bir simgesi haline gelmiş-

tir. Ancak geri dönüş hakkının gerçekleştirilmesi, zorlu bir politik süreci, uluslararası –"iş birliğini ve bölgesel dayanışmayı gerektirir. Bu süreç, sadece Filistinliler için değil, aynı zamanda Orta Doğu'nun geleceği için de belirleyici bir faktör olacaktır. Geri dönüş hakkı, Filistinli mülteciler için bir umut olmayı sürdürse de, bugüne kadar birçok engelle karşılaşmış ve hâlâ kapsamlı bir çözüme kavuşturulmamıştır. Uluslararası toplumun bu hakka saygı göstererek, adil ve barışçıl bir çözüm için çaba sarf etmesi, dünyadaki tüm halklar için daha adil bir gelecek yaratabilir.

Sonuç

İsrail'in Filistin topraklarına ilişkin politikaları birbirinin içine geçmiş veya biri diğerinin içinden çıkan çeşitli süreçler ve stratejiler eşliğinde yürümektedir. Bunlar i) mülksüzleştirme ve bedensizleştirme stratejileri, ii) buna eşlik eden Yahudileri transfer, yerleştirme ve bedenleştirme stratejileri, iii) Filistin'den arta kalan yerleri *kamp* olarak, Filistinlileri ise bu kampa ait organ-bireyler veya mülteciler olarak yeniden kurma stratejileri (böylece Filistinlilerin sadece toprakları üzerinde değil, aynı zamanda biyo-politik yaşamları üzerinde de kontrol sağlanmak istenir), iv) geri dönüşü engelleme ve bu engelleme izin veren bir Uluslararası hukuk yorumu oluşturma ve destekleme stratejileri. Böylece, Filistinliler, "ne içerde ne de dışarda" mantığıyla, yani kelimenin tam anlamıyla bir kamp mantığıyla, başta yakın coğrafya olmak üzere yeryüzüne dağılmışlardır.

Bu süreçlerin biraradanlığı, Filistinlileri bir kamp mantığı eşliğindeki mülksüzler, bedensizler, yalnızca organ-bireyler ve mülteciler olarak dünyanın hemen her yerinde adeta bir "*belirsizlik mıntıkasına*" yerleştirmektedir. Buna karşılık, İsrail ise başta savaş ve yönlendirilmiş uluslararası hukuk yorumları olmak üzere, hemen her şeyi Filistinlilerin mahrum bırakıldığı tüm bu şeyleri kendi mülkiyetine geçirmenin meşruiyeti için kullanmaktadır.

Kaynakça

- Abou Salem, Hanin. *The Right to Return for Palestinian Refugees: A Crisis of Recognition under International Law*. Cardiff: Cardiff University, Cardiff School of Law & Politics, Doktora Tezi, 2021.
- Abu-Sitta, Salman. "The Right of Return: Sacred, Legal and Possible". *Palestinian Refugees: The Right of Return*. ed. Naseer Aruri. 202–220. London: Pluto Press, 2001.
- Abu-Sitta, Salman. "The Right of Return: The Only Future for Palestine". *Insight Turkey* 25/4 (2023), 63-77.
- Al-Husseini, Jalal ve Riccardo Bocco. "The Status of the Palestinian Refugees in the Near East: The Right of Return and UNRWA in Perspective". *Refugee Survey Quarterly* 28/2–3 (2009), 260–285.
- BADIL. *Country Profiles – Palestinian Refugees in Exile*. Bethlehem: BADIL Resource Center, 2000.
- BADIL. *Survey of Palestinian Refugees and Internally Displaced Persons (2019–2021)*. Bethlehem: BADIL Resource Center, 2021.
- Balfour Deklarasyonu, (1917). <https://l24.im/pjm7>
- Bocco, Riccardo. "UNRWA and The Palestinian Refugees: A History Within History". *Refugee Survey Quarterly* 28/2–3 (2010): 229–252.
- Cenevre Mutabakatı, 2003. <https://l24.im/y4LQh8Y> (Erişim 27 Aralık 2024).
- Flapan, Simha. "The Palestinian Exodus of 1948". *Journal of Palestine Studies* 16/4 (1987), 3–26.
- Golan, Arnon. "The Spatial Outcome of the 1948 War and Prospects for Return". In *Israel and the Palestinian Refugees*. ed. E. Benvenisti, C. Gans, S. Hanafi. 41–58. Heidelberg: Springer Publish, 2007.
- Gökdağ, Ferhat. *Ürdün'deki Filistinli Mültecilerin Kudüs Algısı: El-Hüseyin ve Beka Kampları Örneği*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Gökdağ, Kamuran. "Antik Yunandaki Siyasallığı Kendi Üstüne Katlayan Bir Kavram Olarak İdiotes". *Düşünce Bilimleri: Klasik Sorunlar Güncel Tartışmalar*. ed. Kamuran Gökdağ, Halis Sakız and Caner Yelbaşı. 193–196. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Gökdağ, Kamuran. "Siyasalın Dışından Siyasalın Kıyasına: İdiotes ve Mülteci". *Göç, Aidiyet ve Siyaset*. ed. Kamuran Gökdağ, Sıtkı Karadeniz, Nazmi Çiçek. İstanbul: Çizgi Yayınevi, 2022.
- Güneş, Ömer F. "Kentlilik ve Eve Dönüş: Batı Şeria Mülteci Kampları". *Arredamento Mimarlık Dergisi* 288 (2015), 68–76.
- Hanafi, Sari. "The Sociology of Return: Palestinian Social Capital, Transnational Kinships and the Refugee Repatriation Process". *Israel and the Palestinian Refugees*. ed. E. Benvenisti, C. Gans and S. Hanafi, 3–40. Heidelberg: Springer Publish, 2007.
- Karadeniz, Sıtkı. *Kamp Kimlik ve Biyosiyaset (Ürdün'deki Filistinli Mülteciler)*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2018.
- Masalha, Nur. "The Historical Roots of the Palestinian Refugee Question". *Palestinian Refugees: The Right of Return*. ed. Naseer Aruri. 36-70. London: Pluto Press, 2001.
- Mura, Virginia. *Purity and Exile: Maintaining Palestinianness in the Face of Dispersal and Dispossession*. Londra: London School of Economics, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Pappe, Ilan. "Israeli Perceptions of the Refugee Question". *Palestinian Refugees: The Right of Return*. ed. Naseer Aruri. London: Pluto Press, 2001.
- Pappe, Ilan. "Were They Expelled? The History, Historiography and Relevance of the Palestinian Refugee Problem". *The Palestinian Exodus, 1948–1988*. ed. Ghada Karmi and Eugene Cotran. London: Ithaca Press, 1999.
- Pappe, Ilan. *The Ethnic Cleansing of Palestine*. London: Oneworld Publications, 2011.
- Quigley, John. "The Right of Return of Displaced Jerusalemites: A Reminder of the Principles and Precedents of International Law". *Jerusalem Quarterly* 25 (2006), 19-25.
- Said, Edward W. "Introduction: The Right of Return at Last". *Palestinian Refugees: The Right of*

Return. ed. Naseer Aruri. 1-6. London: Pluto Press, 2001.

Litvinoff, Barnett (ed.). *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*. 1. Cilt. Series B. Jerusalem: Israel Universities Press, 1983.

Torun, Abdullah. "Altı Gün Savaşı: Sebepleri ve Sonuçları Açısından Ortadoğu'da Bir Dönüm Noktası". *Akademik Ortadoğu Dergisi* 6/1 (2011), 109-127.

United Nations General Assembly. *Report of the Special Rapporteur on the Situation of Human Rights in the Palestinian Territories Occupied Since 1967*. 2022. <https://l24.im/F4g5Cih> (Erişim 12 Aralık 2024).

United Nations General Assembly. *United Nations General Assembly Resolution 194*. 1948. <https://l24.im/LuozX4F> (Erişim 17 Aralık 2024).

United Nations High Commissioner for Refugees. *Convention Relating to the Status of Refugees*. 1951. <https://l24.im/lkIF> (Erişim 21 Aralık 2024).

United Nations High Commissioner for Refugees. *Refugee Statistics*. 2024. <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/> (Erişim 13 Aralık 2024).

United Nations. *The Right of Return of the Palestinian People*. 1978. <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-210170/> (Erişim 21 Aralık 2024).

Zilbershats, Yaffa. "International Law and Palestinian Right of Return to the State of Israel". *Israel and the Palestinian Refugees*. ed. E. Benvenisti, C. Gans, S. Hanafi. 191–218. Heidelberg: Springer Publish, 2007.

Dipnot

1. UNRWA (The United Nations Relief and Works Agency), 1949'da Filistinli mültecilerin sorunlarına çözüm üretmek amacıyla Birleşmiş Milletler bünyesinde kurulmuş ve 1950'den bu yana, Filistin "mülteci kamplarında (Batı Şeria, Ürdün, Lübnan, Suriye, Gazze) faaliyetlerini yürütmektedir. UNRWA'nın işleyişi ve rolüne dair geniş bir analiz için bkz. Bocco, "UNRWA and The Palestinian Refugees", 235.,
2. "Filistin adında bir ülke var, halkı olmayan bir ülke ve öte yandan Yahudi halkı var ve ülkesi yok. O halde, mücevheri yüzüğe yerleştirmekten, bu halkı bu ülkeyle birleştirmekten başka ne gereklidir?" Paris'te düzenlenen Fransız Siyonist Federasyonu toplantısında yapılan bir konuşmadan, 28 Mart 1914. Litvinoff (ed.), *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, 115–116.
3. "Savaşa giden aylarda İsrail etnik temizlik programını hazırladı. Kitleli sürgünleri, tek tük katliamları, terör ve sindirme kampanyalarını ve nihayet toprak ve mal varlıklarına el koymayı içeren bir plan". Bkz. Pappé, "Israeli Perceptions of the Refugee Question", 71. Ayrıca bkz. Pappé, "Were They Expelled? The History, Historiography and Relevance of the Palestinian Refugee Problem", 37–62.; Pappé, *The Ethnic Cleansing of Palestine*.
4. Masalha, "The Historical Roots of the Palestinian Refugee Question", 49-50.
5. Said, "Introduction: The Right of Return at Last", 1.,
6. Masalha, "The Historical Roots of The Palestinian Refugee Question", 50.
7. Kaynaklarda rakamlar farklılık arz ediyor. Bir sonraki dipnotta geçen kaynaklara bakınız.
8. Flapan, "The Palestinian Exodus of 1948", 3.; BADIL, *Country Profiles- Palestinian Refugees in Exile*, 5-6.
9. Torun, "Altı Gün Savaşı: Sebepleri ve Sonuçları Açısından Ortadoğu'da Bir Dönüm Noktası", 126.
10. BBC Türkçe, "Filistin Merkez İstatistik Ofisi verilerine göre ...", 2024, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cn05p4zm35zo>.
11. Tablo, YL öğrencim Merve Kılınc tarafından tezinde kullanılmak üzere, UNRWA'nın resmi sitesinde yer alan 2023 yılı verileri ile BADIL'ın (Survey of Palestinian Refugees and Internally Displaced Persons) 2021 raporunda yer alan verileri derlenerek oluşturulmuştur. Kullanma izni verdiği için teşekkür ederim.

12. Gökdağ, Ürdün'deki Filistinli Mültecilerin Kudüs Algısı.
13. Güneç, "Kentlilik ve Eve Dönüş: Batı Şeria Mülteci Kampları", 68-76.
14. Ayrıntılar için bkz. Karadeniz, Kamp Kimlik ve Biyosiyaset (Ürdün'deki Filistinli Mülteciler).
15. Gökdağ, "Antik Yunandaki Siyasallığı Kendi Üstüne Katlayan Bir kavram Olarak İdiotes", 193-196.
16. Mura, "Purity and Exile: Maintaining Palestinianness in the face of Dispersal and Dispossession", 16.
17. Mura, "Purity and Exile: Maintaining Palestinianness in the face of Dispersal and Dispossession", 17.
18. Hanafi, "The Sociology of Return: Palestinian Social Capital, Transnational Kinships and the Refugee Repatriation Process", 3-40.
19. Abou Salem, The Right to Return for Palestinian Refugees: A Crisis of Recognition under International Law, 312.
20. Hanafi, "The Sociology of Return: Palestinian Social Capital, Transnational Kinships and the Refugee Repatriation Process", 34.
21. Golan, "The Spatial Outcome of the 1948 War and Prospects for Return", 41-58.
22. Golan, "The Spatial Outcome of the 1948 War and Prospects for Return", 55-56.
23. Al-Husseini ve Bocco, "The Status of the Palestinian Refugees in the Near East: The Right of Return and UNRWA in Perspective", 262.
24. Zilbershats, "International Law and Palestinian Right of Return to the State of Israel", 191-218.
25. Gökdağ, "Siyasalın Dışından Siyasalın Kiyısına: İdiotes ve Mülteci", 18.
26. Ekim 2003'te yayınlanan Cenevre Mutabakatı, eski üst düzey İsraili ve Filistinli yetkililer ile sivil toplum temsilcileri tarafından hazırlanan gayri resmi bir belgeydi. Clinton Parametreleri temelinde bir barış anlaşması için ayrıntılı bir plan sunuyordu. Cenevre Mutabakatı, 2003. <https://124.im/kp6ZNOa>
27. Pappé, The Ethnic Cleansing of Palestine, 278-284.
28. Abu-Sitta, "The Right of Return: Sacred, Legal and Possible", 202.
29. Quigley, "The Right of Return of Displaced Jerusalemites: A Reminder of the Principles and Precedents of International Law".
30. Abu-Sitta, "The Right of Return: Sacred, Legal and Possible", 197-205; Abu-Sitta, "The Right of Return: The Only Future for Palestine", 74.
31. Bkz. John Quigley, "The Right of Return of Displaced Jerusalemites: A Reminder of the Principles and Precedents of International Law".
32. Abu-Sitta, "The Right of Return: Sacred, Legal and Possible", 197.